

Religieus **leiderschap** in post-christelijk Nederland

Leon van den Broeke en Eddy Van der Borgh (red.)

Religieus **leiderschap** in post-christelijk Nederland

Onder redactie van
Leon van den Broeke en
Eddy Van der Borgh

KokBoekencentrum Uitgevers | Utrecht

Inhoud

7 **Woord vooraf**
Eddy Van der Borght en Leon van den Broeke

9 **Inleiding**
Eddy Van der Borght en Leon van den Broeke

DEEL 1 VERKENNINGEN

17 **Post-christendom context in Nederland en België**
Jack Barentsen en Annemarie Foppen

37 **Pastores en hun leiderschap: Uitdagingen en welbevinden**
Sake Stoppels en Anke Bisschops

55 **Kerkleiders over de toekomst van kerkelijk leiderschap**
Hans Schaeffer en Henk Witte

77 **Theologische opleidingen in relatie tot de toekomst van religieus leiderschap**
Hans Schaeffer

105 **Pionierend leiderschap: Een verkenning**
Jan Martijn Abrahamse, Leon van den Broeke, Teun van der Leer en Henk Witte

VAN DEEL 1 VERKENNINGEN NAAR DEEL 2 INTERPRETATIES

135 **Van verkenningen naar interpretaties**
Eddy Van der Borght en Leon van den Broeke

DEEL 2 INTERPRETATIES

151 **Leiderschap en ambt in de laatmoderne samenleving**

Stefan Paas en Joke van Saane

167 **Leiderschap, hermeneutiek en groepsidentiteit in een maatschappij zonder grenzen**

Jack Barentsen en Annemarie Foppen

199 **De boel bij elkaar houden: Leiderschap in een presbyteriaal-synodale kerkorganisatie**

Hélène Evers, Leo Koffeman en Wim van der Schee

221 **Secularisatie van het ambt? Verkenningen**

Wim van der Schee en Henk Witte

235 **Het belang van het ambt: Een verkenning van een begrip**

Wim van der Schee en Henk Witte

257 **Geordineerd ambt en leiderschap**

Jan Martijn Abrahamse, Henk Bakker, Leo Koffeman en Peter-Ben Smit

295 **Epiloog**

Eddy Van der Borghst en Leon van den Broeke

299 **Over de auteurs**

Woord vooraf

Het boek dat voor u ligt is het resultaat van een decennium aan intensieve en mooie gesprekken over de religieuze leiders, de geloofsgemeenschappen die zij dienen, en de theologische opleidingen. De basis voor dit project is gelegd op 18 mei 2009. Op die dag organiseerde het Centrum voor Religie en Recht, een samenwerkingsverband van de toenmalige Faculteit der Godgeleerdheid (nu: Faculteit Religie en Theologie) en de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Vrije Universiteit Amsterdam een symposium over *De comeback van de bisschop?* Die dag resulteerde in het initiatief van ondergetekenden om met vijf andere theologen het gesprek over ambt en leiderschap voort te zetten. Enkele jaren later onderging de kring uitbreiding. Een aantal keren per jaar kwam de groep samen. Vaak werden de gesprekken voortgezet rondom een maaltijd. Het werkte verbindend. Zo konden nieuwe plannen worden gedeeld en uitgewerkt, zoals focusgesprekken met religieuze leiders, met vertegenwoordigers van geloofsgemeenschappen en met theologische opleidingen, het presenteren van de onderzoeksgroep tijdens het jaarlijkse wereldcongres *Leadership in Turbulent Times* van de *International Leadership Association* in Brussel op 13 oktober 2017 en het gezamenlijk werken aan de bundel die voor u ligt. We danken de leden van de onderzoeksgroep/de auteurs voor hun jarenlange inzet, energie en inspiratie, en voor de indringende bijdragen aan deze bundel.

De gesprekken in en van de onderzoeksgroep gaan verder, ook na het verschijnen van dit boek. De organisatie van een symposium en het werken aan een Engelstalig boek wachten op ons. Intussen hopen we dat de Nederlandstalige bundel die voor u ligt zijn weg vindt ten behoeve van de theologische opleidingen, religieuze leiders en de geloofsgemeenschappen die ze mogen dienen.

Advent 2019

Eddy Van der Borcht en Leon van den Broeke

Inleiding

Eddy Van der Borgh en Leon van den Broeke

Meer dan een halve eeuw geleden brachten nieuwe theologische inzichten over de vraag hoe leidinggeven aan de kerk moest worden verstaan in de documenten van het Tweede Vaticaans Concilie hoop op vernieuwing voor velen binnen de Rooms-Katholieke Kerk en daarbuiten. Ook het ambtsgedeelte van de meest invloedrijke tekst van *Faith and Order*, de theologische commissie van de Wereldraad van Kerken, *Baptism, Eucharist and Ministry* uit 1982, is een blijvend referentiepunt geworden voor een vernieuwd zelfverstaan van kerken en hun ambtelijke structuren. Zo kun je er niet om heen hoeveel publicaties de afgelopen decennia op het protestants-evangelisch erf verschenen die de katholiciteit van de kerk benadrukken.¹

Maar ondanks deze impulsen om over de eigen confessionele grenzen te kijken kwamen de afgelopen 50 jaar de meeste kerken in ademnood. Geen enkele kerk blijkt over een formule of een format te beschikken om de teruggang in de kerken tegen te gaan in de overgang naar een periode van laat-moderniteit, of postmoderniteit, een situatie die in Nederland ook wel aangeduid wordt met het label 'post-christendom'. En waar sommige kerken een strategische traditie van isolement van de bredere cultuur volgen, hebben de nieuwe technologische digitale ontwikkelingen zelfs deze kerken gedwongen om na te denken over vergrijzing, kerkverlating, en gebrek aan roepingen tot het ambt. Zowel plaatselijke geloofsgemeenschappen als de leiding van denominaties leven met een acuut bewustzijn dat kerken in onze post-christelijke cultuur moeten leren denken van buiten naar binnen, dat ze een missionaire strategie nodig hebben. Wie een beetje theologisch geschoold is, weet ondertussen dat het gezonden zijn tot het hart van kerk-zijn hoort, want haar Heer is zelf een Gezondene met een zending voor zijn volgelingen. Maar wat houdt dat precies in? Hoe gaat dat concreet in

¹ Kronenburg/De Reuver, *Wij zijn ook katholiek* en het in 2013 opgerichte Oecumenisch Forum voor Katholiciteit met o.a. het initiatief 'Katholiek Appel', zie <http://forumkatholiciteit.nl>, geraadpleegd 18 juli 2019.

zijn werk? Welke boodschap van en over Jezus, de Heer, die we in de liturgie als de Redder van de wereld erkennen en belijden, vertellen we, als we ons realiseren dat de taal van 'zijn bloed reinigt ons van alle zonden' geen herkenning oproept bij mensen in een seculiere cultuur? En vooral, en dat is waar deze bundel over gaat, hoe geef je leiding aan het proces van hertaling van het evangelie in onze nieuwe culturele context? Wat is daarbij de rol van de bestaande ambten? Omdat de kerken in Nederland en Vlaanderen allemaal binnen diezelfde seculiere realiteit leven met dezelfde lastige existentiële vragen, is er extra ruimte ontstaan om creatief met elkaar in gesprek te gaan.

Een dergelijke gelegenheid deed zich voor naar aanleiding van een onder leiding van Leon van den Broeke vanuit het Centrum Religie en Recht georganiseerde studiedag over *De comeback van de bisschop?* in mei 2009 aan de Vrije Universiteit Amsterdam.² Tijdens een nagesprek bij de receptie ontdekten we dat het gesprek niet af was, maar pas was begonnen. Onder leiding van Leon van den Broeke en Eddy Van der Borgh t zette een kleine groep het gesprek hierover voort. Participanten waren Mees te Velde (TU Kampen/Gereformeerde Kerken vrijgemaakt), Hans Kronenburg (PKN), de baptisten Henk Bakker en Teun van der Leer (Vrije Universiteit Amsterdam), Leo Koffeman (Protestantse Theologische Universiteit/Protestantse Kerk in Nederland), en de rooms-katholiek theoloog Ton van Eijk (oud-docent [toenmalige] Katholieke Theologische Universiteit Utrecht). Later breidden we die kring uit met anderen: de oud-katholiek Peter-Ben Smit (Vrije Universiteit Amsterdam/Oud-Katholiek Seminarie aan de Universiteit van Utrecht), collega's uit de gereformeerde en hervormde, dan wel protestantse traditie zoals Hans Schaeffer (TU Kampen/Gereformeerde Kerken vrijgemaakt) en Sake Stoppels (Vrije Universiteit Amsterdam/Protestantse Kerk in Nederland), en nog weer later ook Wim van der Schee (Gereformeerde Kerken vrijgemaakt, inmiddels Protestantse Kerk in Nederland) en H el ene Evers (Evangelische-Theologische Faculteit Leuven/Protestantse Kerk in Nederland). Daarnaast betrokken we ook evangelical Jack Barentsen (Evangelische-Theologische Faculteit), de baptist Jan Martijn Abrahamse (Christelijke Hogeschool Ede/Baptisten Seminarium Vrije Universiteit Amsterdam), de rooms-katholiek Henk Witte (Universiteit van Tilburg), de godsdienstpsycholoog Joke van Saane (Vrije Universiteit/Protestantse Kerk in Nederland) en godsdienstpsycholoog/theoloog Annemarie Foppen (Vrije Universiteit Amsterdam/Protestantse Kerk in Nederland). Twee keer nodigden we de missioloog Stefan Paas (Vrije Universiteit Amsterdam/TU Kampen/ Christe-

² <https://centre-religion-law.org/nl/symposia-en-lezingen>, geraadpleegd 19 juli 2019.

lijke Gereformeerde Kerken in Nederland) uit om input te leveren.

In 2013 schreef Eddy Van der Borgh met feedback van de andere leden een driejarige projectaanvraag voor een ‘gecoördineerde onderzoeksgroep’ van NOSTER (Nederlandse Onderzoeksschool voor Religie en Theologie) met als titel *The future of religious leadership in a post-christendom culture in the Netherlands*. Dit werd door NOSTER erkend. Het project stoelt op het gegeven dat het verstaan en de praktijk van leidinggeven aan religieuze gemeenschappen zowel beïnvloed is door de religieuze tradities als door de maatschappelijke contexten. In Europa en Nederland in het bijzonder is de huidige context sterk bepaald door de secularisatie, een containerbegrip dat onder meer processen als individualisering, privatisering, de-institutionalisering, globalisering en differentiatie omvat. Het vraagt om nieuwe vormen, stijlen, rollen en aangepast verstaan van leidinggeven in een post-christendom omgeving.

We beseffen dat dit een uitdaging is op drie niveaus. In de eerste plaats voor individuele pastors. Volledigheidshalve, het gaat ons om allen die professioneel leidinggeven in en aan één of meerdere geloofsgemeenschappen, wat hun benaming, functie en opleidingsniveau ook is. Weten zij zich een nieuwe rol aan te meten in deze gewijzigde situatie? We horen in vele denominaties over burn-out en soms over voorgangers die hun bediening verlaten. Maar we vragen ons vooral af welke data daar over bestaan. We willen een overzicht van wat we weten en vooral wat we niet weten over hoe de pastors zich al dan niet weten aan te passen. We nodigden enkele auteurs uit de resultaten van hun onderzoeken met ons te bespreken. Praktisch theoloog Sake Stoppels en pastoraal psycholoog Anke Bisschops bespreken in *Pastores en hun leiderschap: Uitdagingen en welbevinden* enkele belangrijke gepubliceerde onderzoeken van de laatste twee decennia en proberen zo een overzicht te geven van wat we weten en niet weten over het welbevinden van leidinggevendenden, voornamelijk in de twee grootste denominaties, de Nederlandse Rooms-Katholieke kerkprovincie en de Protestantse Kerk in Nederland.

In de tweede plaats vroegen we ons af hoe de leiding van denominaties daarmee omgaat. Hoe schat zij de huidige situatie in Nederland in? Wat ziet zij als de grote uitdagingen en bedreigingen? Hoe ondersteunt zij voorgangers? Hebben zij beleidsafspraken op het niveau van hun kerkgenootschap gemaakt, en, zo ja, hoe zien die eruit? Werkt zij met een aangepast voorgangersprofiel? Heeft zij overlegd met de door hen erkende opleidingsinstituten over veranderingen in de opleidingen? We nodigden alle denominaties uit om in twee forumgesprekken in het voorjaar van 2015 aan elkaar en ons hun zienswijze kort toe te lichten.

We hebben gefascineerd geluisterd. Wat ons vooral trof was dat alle georganiseerde denominaties met uitzondering van de pinksterkerken meteen bereid waren daarvoor op het niveau van hun kerkleiders naar Amsterdam te komen. Blijkbaar zagen zij meteen de noodzaak en de urgentie van dit gesprek. Ze zonden hun bisschoppen, scriba's of voorzitters van hun synodes of algemene vergaderingen. Hans Schaeffer en Henk Witte maakten notities van deze korte presentaties en besprekingen en schreven op basis daarvan het hoofdstuk *Kerkleiders over de toekomst van kerkelijk leiderschap*.

In de derde plaats wilden we weten welke consequenties de academische en niet-academische opleidingsinstituten zien voor de opleiding van toekomstige leiders van kerken. Passen zij profielen aan? Wie beslist daarover? Zijzelf of kerkgenootschappen? Welke veranderingen brengt dit teweeg in het curriculum? Welke vakken krijgen meer aandacht en welke minder? Opnieuw verzonden we uitnodigingen en organiseerden twee forumgesprekken. Ook hier viel het ons weer op dat de meeste opleidingen meteen bereid waren om hun coördinatoren en leidinggevenden naar Amsterdam te laten komen voor een gesprek. Het werd ons snel duidelijk dat ze allemaal op een of andere manier zich trachten aan te passen; sommigen met beperkt aangepaste, anderen met compleet nieuwe opleidingen. Het gaf ons een goed idee van wat er aan de hand is. Hans Schaeffer maakte ook hier aantekeningen en schreef op basis daarvan een analyse, te vinden in het hoofdstuk *Theologische opleidingen in relatie tot de toekomst van religieus leiderschap*.

Maar deze stand van zaken op het niveau van individuele pastors, beleid van kerken en van opleidingen vroeg ook nog om een voorafgaand hoofdstuk. Wat weten we eigenlijk over de huidige secularisering in Nederland? Wat vertellen de meest recente data? En wat moeten we verstaan onder begrippen als post-modern, post-christelijk en post-christendom? Jack Barentsen en Annemarie Foppen zochten het uit en schreven hun bevindingen neer in het hoofdstuk *Post-christendom context in Nederland*. Het geeft een goed overzicht over de maatschappelijke, culturele veranderingen in onze regio.

De verwijzing naar België in dit hoofdstuk vraagt nog wat uitleg. De opzet van het NOSTER-onderzoek was oorspronkelijk op Nederland gericht. Maar omdat enkele onderzoekers of in Vlaanderen wonen of er professioneel werken, zijn ook enkele Belgische denominaties en opleidingen uitgenodigd om deel te nemen aan de gesprekken. Daarbij valt enerzijds op dat vele trends tussen de twee landen gelijklopen, maar anderzijds is het opmerkelijk dat de specifieke Belgische institutionele context ook weer eigen dynamieken met zich mee brengt die ver-

schillen van de Nederlandse. Omdat we dit onderzoeksproject als een pilot-studie beschouwen voor een groter Europees onderzoek zien we hier een extra argument in om dit onderzoek per land te organiseren. Een eerste presentatie van de bevindingen hebben vijf participanten uit de onderzoeksgroep – Jack Barentsen, Eddy Van der Borgh, Leon van den Broeke, Hans Schaeffer en Sake Stoppels – op 13 oktober 2017 gehouden tijdens het internationale congres van de *International Leadership Association* te Brussel.

Aan dit onderzoek in Nederland hebben we nog een hoofdstuk toegevoegd. Bij het bevragen van leiders van kerken en opleidingen beseften we dat we uitgingen van de ontwikkelingen van bestaande instituties. Maar we wilden ook graag iets meer zicht op nieuwe initiatieven los van de bestaande vormen. Daarom hebben we wat empirisch onderzoek toegevoegd aan de hand van kennismaking met zes voorbeelden van pionierend leiderschap. Mensen die opnieuw beginnen en rechtstreeks contact zoeken met de wijk waarin ze leven en die kiezen om hun werk af te stemmen op wat er leeft in de buurt; kleine groepen die experimenteren met moderne vormen van kloosterleven; iemand die als kluizenaar gaat leven, en iemand die zich digitaal als internetpastor ontplooit. Wat is hun biografische achtergrond? Wat drijft hen om leiding te geven aan nieuwe vormen van christelijk leven in een seculiere setting? Welke Schriftgedeelten motiveren hen? Jan Martijn Abrahamse, Leon van den Broeke, Teun van der Leer en Henk Witte trokken de stad en de noordelijke provincies in en luisterden, observeerden, en analyseerden wat ze zagen. De weerslag daarvan laat zich vinden in het hoofdstuk *Pionierend leiderschap: Een verkenning*.

Op twee manieren beseffen we dat we een bijzondere onderzoeksgroep vormen. We vertegenwoordigen samen de breedte van de theologische, confessionele tradities in Nederland, behalve misschien de pinkstertraditie, van hoog- tot laagkerkelijk, van episcopaal, over presbyteriaal-synodaal tot congregationalistisch. Die tradities nemen we mee in onze besprekingen, maar we voelen vooral veel herkenning, zoals ook bleek uit de gesprekken met de kerkelijke leiding. Welke confessionele tradities ook meeklinkt in onze presentie en presentatie, ieder voelt scherp de uitdaging van de seculiere post-christendom cultuur. Geen enkele deelnemer zit daar alleen maar zijn confessionele structuren en opvattingen te verdedigen. Ieder beseft dat we allemaal zoekend zijn op welke manieren leiding kan worden gegeven aan kerken die opnieuw hun missionaire roeping proberen gestalte te geven.

Maar op nog een manier vormen we een bijzondere groep. Veel onderzoek

naar het ambt heeft een eerder mono-subdisciplinair karakter, bijvoorbeeld systematisch-theologisch met veel teruggrijpen op historische voorbeelden en confessionele tradities; kerkordelijk/canoniekrechtelijk met een juridische insteek; of praktisch-theologisch vooral gericht op de bestudering van het geleefde geloof, of missiologisch, of godsdienstsociologisch, godsdienstpsychologisch of cultureel-antropologisch. Wij proberen in ons onderzoek ze met elkaar te combineren.

Een lastig punt was de terminologie die we gebruiken. Zouden we spreken over leiderschap of ambten? Sommigen in onze kring, vooral de praktisch-theologen, godsdienstsociologen en -psychologen wijzen er met onderzoeksgegevens in de hand op dat voorgangers niet zozeer worstelen met het ambtelijk karakter van het leidinggeven, maar vooral met de doorgaande professionalisering en personalisering. Vooral voor wie uit een laagkerkelijke traditie komt, klinkt zoiets vertrouwd. Anderen, vooral de systematisch-theologen en canonisten, houden eerder een pleidooi voor het ambt. Die terminologische onzekerheid dwingt ons dieper na te denken over de relatie tussen ambt en leiderschap.

In het eerste deel van het onderzoek proberen we uit te zoeken wat we weten en niet weten via recente onderzoeksoverzichten, forumgesprekken en interviews. Het resultaat is terug te vinden in het eerste deel van de bundel: Verkenningen. Daarna volgt een tussenstand, waarin we enkele resultaten op een rij zetten en die gebruiken voor nadere reflecties. Deze tussenbalans fungeert ook als overgang van verkenningen naar interpretaties in het tweede deel. In een epiloog blikken we terug en zetten we in het kort de resultaten van dit onderzoek op een rij.

Bronnen

Kronenburg, J., en R. de Reuver (eds.), *Wij zijn ook katholiek: Over protestantse katholiciteit*, Heerenveen: Protestantse Pers, 2007.

Vlastuin, W. van, *Katholiek vandaag: Een gereformeerd gesprek over katholiciteit*, Labarum Academic, 2017.

<https://centre-religion-law.org/nl/symposia-en-lezingen>.

‘Katholiek Appel’, zie <http://forumkatholiciteit.nl>.

Deel 1

Verkenningen

Post-christendom context in Nederland en België

Jack Barentsen en Annemarie Foppen

Inleiding

Religie is terug van weggeweest. Nog niet zo heel lang geleden werd breed verondersteld dat religie stilletjes aan zou verdwijnen met toegenomen technologische ontwikkelingen en toenemende welvaart. Deze zogenaamde secularisatiehypothese bleek enige tijd geleden al onhoudbaar.¹ Met de omslag naar het nieuwe millennium, echter, werd religie op allerlei manieren juist uiterst actueel, enerzijds vanwege de bredere interesse in allerlei vormen van spiritualiteit, anderzijds vanwege toenemend religieus extremisme en zelfs terrorisme. Ook in de politiek wordt op allerlei manieren een beroep gedaan op religie of juist gewaarshuwd tegen religie. Zo zou Nederland bijvoorbeeld haar joods-christelijke cultuur moeten behouden en blijft religie een heikel punt in het debat rond bijzonder onderwijs. Als we de samenleving en haar zorgen serieus willen nemen, kunnen we dus niet om religie heen – alsof ze nooit is weggeweest.²

Religie heeft echter de afgelopen decennia een enorme gedaantewisseling ondergaan. Religie in haar institutionele en vaak christelijke vormen is grotendeels

¹ Berger, 'The Desecularization of the World: A Global Overview', 2-3.

² Nancy Ammerman beredeneert in haar slothoofdstuk van de bundel *Everyday Religion* dat de secularisatiehese vooral vanuit een sociologisch perspectief opereert die de institutionele aspecten van godsdienst veel sterker belicht dan de individuele aspecten. Secularisatie, vanuit dat perspectief, is dan veeleer het verhaal van institutionele neergang, wat werd gekoppeld aan de (meer ideologische) gedachte dat godsdienst wel zou verminderen naarmate wetenschap en welvaart vorderden. Ammerman en collega's bestudeerden echter het fenomeen religie vanuit het perspectief van persoonlijke praktijken, rituelen en zingeving: hoewel daar belangrijke verschuivingen plaatsvinden, is dat geenszins een verhaal van neergang. Dit hoofdstuk volgt vooral de sociologische onderzoeken naar godsdienst in Nederland die de meer institutionele kant van godsdienst bevragen, wat ook zijn invloed heeft op de gehanteerde definitie van secularisatie. Zie verder Ammerman, 'Studying Everyday Religion: Challenges for the Future', 223-225.

gemarginaliseerd. Een steeds kleiner deel van de bevolking, vooral van oudere generaties, kent nog binding en waardering voor institutionele vormen van kerk en christendom. Andere generaties staan hier vaker afwijzend dan wel onverschillig tegenover. Met het afkalven van dit institutionele kader en de maatschappelijke waardering, neemt het contact met christelijke tradities af zodat brede maatschappelijke kennis over religieuze zingeving en morele kaders verwaagd, zoals duidelijk blijkt als vanuit neoliberale ideologie christelijke overtuigingen en levensvormen niet alleen slecht begrepen, maar ook met argwaan bekeken worden.

Dit betekent dat de christelijke kerk niet meer uit kan gaan van een soort vanzelfsprekende legitimatie voor haar bestaan en werk. Dit treft niet slechts de presentie van de christelijke kerk (en andere godsdiensten) in het publieke domein, maar ook de legitimatie van kerk-zijn ten opzichte van de eigen geloofsgenoten of leden. Dit heeft verregaande gevolgen voor pastores en andere religieuze leiders, die desalniettemin geroepen worden om leiding te geven aan geloofsgemeenschappen die voor de eigen leden – maar liefst natuurlijk ook voor de omgeving – op relevante wijze in de samenleving staan.

In dit hoofdstuk willen we vooral cijfermatig de gedaantewisseling van religie en spiritualiteit in Nederland en België in kaart brengen, om zodoende de achtergrond te schetsen van ons onderzoek naar kerken, religieuze leidinggevend en hun opleidingen. Hoe ziet het huidige landschap van de kerk in de Lage Landen, Nederland en Vlaanderen, eruit?³ En wat betekenen veelgebruikte termen als ‘secularisatie’, ‘post-christendom’ en ‘postmodernisme’ in deze context? Dit hoofdstuk schetst daarmee de achtergrond voor de verdere hoofdstukken over hoe de kerk, haar leidinggevend en haar opleidingsinstituten op deze ontwikkelingen reageren.

Terminologie gebruikt in de diverse onderzoeken

We starten dit hoofdstuk met een paar korte opmerkingen over de terminologie om het onderzoek in het vervolg van deze bundel nader te duiden. Voordat we de huidige situatie van religie en spiritualiteit in Nederland in kaart zullen brengen, verduidelijken we graag de veelgebruikte termen uit de relevante godsdienstsociologische onderzoeken en missionaire literatuur.

³ Er is in Nederland veel langduriger onderzoek naar godsdienst in de samenleving gedaan dan in België. De presentatie van de gegevens zal voor Nederland dan uitvoeriger zijn, en voor België is het hoofdzakelijk en beperkter gericht op Vlaanderen.

Secularisatie

Bernts en Berghuijs onderscheiden een drietal niveaus van secularisatie in hun onderzoek: *God in Nederland*.⁴ In de samenleving duidt secularisatie 'op een verminderde invloed van religie en kerken op andere maatschappelijke domeinen zoals politiek, zorg of onderwijs; religie wordt dan louter een privézaak. Op het individuele niveau gaat het om een afname van de religieuze overtuiging: mensen hechten minder aan bepaalde geloofsvoorstellingen en participeren minder aan kerkelijke rituelen. Tot slot kan secularisering ook betrekking hebben op de kerken zelf, indien zij in hun beleid en optreden minder traditioneel worden.'⁵

De eerste twee niveaus van Bernts en Berghuijs lopen parallel met wat Charles Taylor in zijn indrukwekkende studie van seculariteit aangeeft. Taylor voegt er een ander niveau aan toe, namelijk dat geloof wordt ervaren als een menselijke mogelijkheid naast vele andere.⁶ Verder onderscheidt hoogleraar missiologie Stefan Paas vijf aspecten of definities van secularisatie, met betrekking tot differentiatie, rationalisering, privatisering, pluralisering en ook het individuele verlies van geloof.⁷ In dit hoofdstuk, met veel cijfermateriaal van Bernts en Berghuijs, komen de door hun gegeven definities terug, maar verdere hoofdstukken kunnen ook andere benaderingen van het begrip 'secularisatie' volgen.

Post-christendom, post-christelijk en postmodernisme

Om de huidige religieuze situatie in Nederland en België te beschrijven na een periode van secularisatie wordt vaak, door elkaar heen, gebruikgemaakt van aanduidingen als post-christendom, post-christelijk en postmodernisme. Wat bedoelen we nu eigenlijk als we het hebben over een post-christendom context en is dit hetzelfde als een post-christelijke samenleving?

De term post-christendom benadrukt volgens Paas ten eerste het instorten van de kerkelijke macht in Europa.⁸ Met de scheiding van kerk en staat heeft de kerk in vele Europese landen een marginale positie gekregen. De situatie van post-christendom wordt dan ook gekenmerkt door een proces van differentiatie: instituten zoals de wetenschap, het onderwijs en de gezondheidszorg bestaan onafhankelijk van de kerk en/of religie. Een post-christendom Europa verliest hiermee haar gezamenlijke cultuur; haar gezamenlijke verhaal. Dit type van secularisatie zegt echter

⁴ Bernts/Joantine Berghuijs, *God in Nederland*.

⁵ Bernts, 'Wijkende Christendom', 19-20.

⁶ Taylor, *A Secular Age*, 43vv. en 563vv

⁷ Paas, 'Post-Christian, post-Christian, and post-modern Europe', 6-9.

⁸ Paas, 'Post-Christian, post-Christian, and post-modern Europe', 14.

nog niets over individuele overtuigingen en praktijken. Het is heel goed mogelijk dat een meerderheid in een post-christendom samenleving religieus verbonden en praktiserend blijft. Een goed voorbeeld hiervan is de Verenigde Staten.

Waar de term post-christendom niet zozeer iets zegt over individuele, religieuze overtuigen en praktijken, wordt de term post-christelijk gebruikt om aan te geven dat een meerderheid zich in een maatschappij die eerst christelijk was niet langer identificeert als christen. Het gaat in dit type van secularisatie niet zozeer om de secularisatie van instituten, maar om de verandering van overtuigingen, motivaties en praktijken van individuen. Mensen geloven niet langer in het bestaan van God en stoppen met het bezoeken van religieuze bijeenkomsten. Je zou post-christelijke maatschappijen kunnen omschrijven als maatschappijen waarin zoveel individuen zich hebben afgekeerd van het christelijk geloof en bijbehorende praktijken dat christenen een minderheidsgroep zijn geworden.⁹

Postmodernisme is tenslotte een veelgebruikte en geliefde term om een grote variatie aan culturele fenomenen te duiden, zoals relativisme, individualisme, pluralisme en het ineenstorten van waarheid en gezag. Ondanks dat de term besproken is en niet eenduidig, zien we dat de term in godsdienstsociologisch onderzoek doorgaans wordt gebruikt om ongeloof en wantrouwen tegen systemen van betekenis te duiden. Velen geloven niet langer in de grote, waarheidsclaimende verhalen die worden verteld in religie, politiek, wetenschap en kunst.

Nederland en België op de wereldreligiekaart

Voordat we zullen ingaan op de huidige religieuze context in de Lage Landen is het belangrijk om eerst kort uit te zoomen en te kijken naar de positie die Nederland en België innemen op mondiale en Europese schaal op de religieuze kaart. In het rapport 'Christenen in Nederland' (2018) wordt deze positie door het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) geschetst op basis van data uit de European Social Survey, het International Social Survey Programme en op basis van gegevens van het Pew Research Center.¹⁰

⁹ Paas, 'Post-Christian, post-Christendom, and post-modern Europe', 11.

¹⁰ International Social Survey Programme: ISSP 2008: Religion III, ISSP 2014: Citizenship II; ESS Round 1: European Social Survey Round 1 Data (2002). Data file edition 6.6. NSD - Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC; ESS Round 8: European Social Survey Round 8 Data (2016). Data file edition 2.1. NSD - Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC, in: De Hart/Van Houwelingen, *Christenen in Nederland*.

Het huidige seculiere en post-christelijke klimaat heeft grote consequenties voor de vorm, de stijl en de inhoud van leidinggeven in kerken in Nederland. Deze bundel gaat in op vragen als wat de gevolgen hiervan zijn voor ambtsdragers, hoe kerken anticiperen op veranderende vormen van leidinggeven, welke consequenties dat heeft voor de opleidingen van toekomstige geestelijke leiders en welke nieuwe vormen van pionierend leiderschap zich aftekenen. Een groep theologen ging hierover in gesprek met de leiding van congregationalistisch-independentistische, presbyteriaal-synodale en episcopaal-hiërarchische georganiseerde kerken in Nederland en met hun erkende opleidingsinstituten. In een tweede deel schetsen zij in aparte bijdragen hoe geordineerd ambt en leiderschap zich tot elkaar verhouden, hoe de secularisatie het ambt verandert, wat het nieuwe marktdenken doet met religieuze leiders dan wel hoe religieuze leiders inspelen op de religieuze markt, hoe bestuurskunde helpt om te begrijpen wat er nu precies gebeurt, wat de kerkrechtelijke consequenties zijn en wat culturele verscheidenheid betekent voor leiders.

Leon van den Broeke is hoofddocent Religie en Recht aan de Vrije Universiteit in Amsterdam en hoofddocent Kerkrecht in aan de Theologische Universiteit in Kampen. Eddy Van der Borgh is Desmond Tutu hoogleraar Theologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam.

